

## VKLJUČEVANJE ŽENSK V SPECIALNE SILE

### INTEGRATION OF WOMEN INTO SPECIAL FORCES

**Povzetek** V prispevku ugotavljamo, da kljub prepoznavanju prednosti žensk pri izvajanju posebnih nalog specialnih sil še vedno ostaja precej vprašanj glede oblikovanja mešanih sestavov. Največje vprašanje predstavlja ohranjanje strogih fizičnih izbirnih meril za oba spola, ki po eni strani pomembno prispeva k vzdrževanju kohezivnosti enote in njene elitnosti v oboroženih silah ter družbi, po drugi strani pa zmanjšuje njeno dostopnost fizično šibkejšemu spolu. Premiki k vključevanju žensk v specialne sile so se v nekaterih državah že zgodili, v nobeni izmed teh držav pa s temi pristopi ne želijo oslabiti poslanstva in statusa specialnih sil. Prav to smo na podlagi izvedenih intervjujev ugotovili tudi na primeru Enote za specialno delovanje Slovenske vojske.

**Ključne besede** *Specialne sile, ženske v specialnih silah, izbirni postopek.*

**Abstract** The article notes that although the advantage of gender integration in the conduct of special assignments has been identified, there remains a considerable dilemma with regard to the formation of mixed-gender structures. The primary concern is to maintain strict physical selection criteria for both genders. These, on the one hand, make an important contribution to maintaining the cohesiveness of a unit and enabling members of the Special Forces to preserve their status of elite forces within the armed forces and the society, and, on the other hand, reduce their accessibility for a physically weaker gender. Some states have already accomplished partial shifts in the integration of women into Special Forces. Yet, through such measures, none of these states intend, by no means, to weaken the mission and status of Special Forces. Based on the conducted interviews, the above-stated findings were established in the case of the Special Operations Forces of the Slovenian Armed Forces.

**Key words** *Special Forces, women in Special Forces, selection process.*

**Uvod** Specialne sile<sup>1</sup> so posebna, nekonvencionalna in bojna vojaška organizacija, v kateri delujejo najbolj usposobljeni, izkušeni in vsestranski profesionalni pripadniki. V širšem smislu jih razumemo pogosto kot elitne in večnamenske sile, namenjene za izvajanje prednostnih operativnih ciljev, ki so za vojsko in tudi državo pogosto strateškega pomena. V ožjem smislu jih povezujemo večinoma z nalogami, ki zahtevajo hitre in diskretne odzive na posebne situacije po vsem svetu. Tak pogled, ki predstavlja specialne sile v luči posebnosti in ki ga bomo razumeli v prispevku, v splošnem zagotavlja, da so specialne sile ob pojavu določenih varnostnih situacij vedno prve na terenu ali kriznem žarišču. Zato štejemo pripadnike specialnih sil med najbolj izurjene in usposobljene za izvajanje neposrednih enostranskih operacij in nekonvencionalnega bojevanja, kar je glede na vrsto naloge in okolje, v katerem so, večinoma povezano tudi s poznavanjem tujih jezikov, običajev in kulture. Disperzija in raznovrstnost zmožnosti in veščin, ki jih zahteva od pripadnika specialnih sil sodobno varnostno okolje, vse bolj potiska v ospredje vprašanje ne samo strukturne, temveč tudi funkcionalne, delitve dela specialnih sil pri odzivanju na vse zahtevnejše varnostne izzive. Prepoznavanje prednostnih lastnosti žensk pri tej delitvi dela lahko pomeni bistven premik v razvoju sicer tradicionalno izrazito moške organizacije specialnih sil.

Namen prispevka<sup>2</sup> je izpostaviti problematiko vključevanja žensk v specialne sile v sodobnem mednarodnem varnostnem okolju na podlagi analize treh pomembnih dejavnikov, in sicer (1) varnostnega okolja, s katerim analiziramo spreminjanje tradicionalne vloge specialnih sil, (2) popolnjevanja specialnih sil, s katerim preučujemo merila izbora za vstop v to organizacijo ter odprtost oziroma enakovrednost prijav za ženske in moške, ter (3) perspektive žensk v specialnih silah, s čimer preučujemo možnosti za prilagoditev delovanja specialnih sil pri izvajanju vse zahtevnejših nalog. Prispevek temelji na kvalitativnem raziskovanju, ki ga osredinjata kvalitativna analiza podatkov in študija primera z usmerjenimi strukturiranimi intervjuji, izvedenimi s predstavniki Enot za specialno delovanje (v nadaljevanju ESD) Slovenske vojske (v nadaljevanju SV).

Cilj prispevka je poiskati odgovore na vprašanja, ki se nanašajo na to, kako sodobno mednarodno varnostno okolje vpliva na vključevanje žensk v specialne sile, koliko je način popolnjevanja specialnih sil (merila in izbor) prilagojen ženskemu spolu, koliko specialne sile zaznavajo prednosti vključevanja žensk glede na trende mednarodnega varnostnega okolja ter kako v specialnih silah dojemajo možnost po prilagoditvi določenih standardov in zahtev usposabljanja, ki bi omogočali ženskam lažje vključevanje v enoto. Pri tem obravnavamo tudi vse bolj aktualno vprašanje

<sup>1</sup> V prispevku se bomo pri kategorizaciji njihovih nalog opirali na Natovo oziroma zavezniško združeno doktrino za specialno delovanje. Doktrina izpostavlja tri temeljne naloge specialnih sil, in sicer neposredne akcije (angl. Direct Action), specialno izvidovanje (angl. Special Special Reconnaissance) in vojaško pomoč (angl. Military Assistance) (AJP-3.5, 2016).

<sup>2</sup> Prispevek je rezultat znanstvenoraziskovalne dejavnosti Centra vojaških šol. Nastal je na podlagi širše raziskave z naslovom *Perspektiva žensk v specialnih silah na primeru Slovenske vojske pod mentorstvom mag. Pavla Vuka iz Sektorja kateder vojaških ved. Izsledki raziskave so pri avtorjih prispevka in v repozitoriju Knjižnično-informacijskega in založniškega centra Slovenske vojske.*

specialnih sil o smiselnosti prilagoditve meril izbora in izobraževalnih programov za tiste vloge, v katerih je ženska perspektiva še posebej izpostavljena. V sklepu prispevka strnemo teoretične in empirične ugotovitve v obliki diskurza, v katerem predstavimo mogoče smeri razvoja ESD z vidika perspektive vključevanja žensk v njihovem delovanju.

Raziskovanje tematike o primernosti in načinih vključevanja žensk v specialne sile je tako v mednarodnem kot nacionalnem okolju razmeroma novo. V literaturi in praksah držav se pojavlja zlasti v zadnjem desetletju. Izkušeni in analiz o učinkovitosti vključevanja in delovanja žensk v specialnih silah še ni dovolj, da bi lahko iz njih oblikovali splošni vzorec, saj so analize opravljene večinoma na podlagi predvidevanj in teoretičnih simulacij. Prav tako se prakse držav na tem področju izrazito razlikujejo. Kljub ugotovljenim pomanjkljivostim v literaturi ocenjujemo, da bo zaradi dinamičnih varnostnih okoliščin izkoriščanje sposobnosti žensk v specialnih silah tematika, ki bo v prihodnosti dobila vedno več pozornosti v vojaško-sociološkem raziskovanju. Obravnavana tematika še ni bila raziskana v slovenskem prostoru, kar je predstavljalo raziskovalcem svojevrsten in hkrati zanimiv izziv pri nastajanju njene izvirnosti.

## 1 VLOGA ŽENSK V SPECIALNIH SILAH V SODOBNEM MEDNARODNEM VARNOSTNEM OKOLJU

Literatura namenja precej pozornosti vprašanju negotovosti in zahtevnosti sodobnega mednarodnega varnostnega okolja. Lind (2004, str. 12–16) na primer v svojih raziskavah o razumevanju četrte generacije vojskovanja opisuje sodobne vojne kot manjše in lokalno usmerjene, temelječe na kulturni komponenti, raznovrstne ter bolj politične kot v preteklosti. Tudi Smith (2006, str. 267–270) ugotavlja, da se je zgodil premik v paradigmi vojskovanja od meddržavnih vojn do vojn z neposrednim stikom s civilnim prebivalstvom. Pri tem izpostavlja (prav tam), da danes potekajo boji v središču urbanega življenjskega okolja, v kontekstu ponavljajočih se konfliktov, ki se večinoma zgodijo med nedežavnimi akterji. Creveld (2009, str. 197) je v svojem delu že leta 2009 ugotovil, da bo v prihodnosti varnostno okolje sestavljeno predvsem iz konfliktov nizke intenzivnosti, kar bo zahtevalo drugačne vrste oboroženih sil, kot jih poznamo danes.

Zapleten spekter varnostnih groženj sodobnega sveta nas sili k širšemu razumevanju varnosti. Tako razumevanje varnosti postane še težavnejše, če upoštevamo, da večina groženj prihaja iz tako imenovane »sive cone«.<sup>3</sup> Cone kot stanja med vojno in mirom, v katerem lahko državni in nedežavni udeleženci uporabljajo različne oblike groženj, prisil, vohunjenja, sabotaže, političnih in gospodarskih pritiskov, propagando,

<sup>3</sup> Določene države in tudi nedežavni akterji, kot je na primer tako imenovana Islamska država, so usmerjeni k razvijanju svojih sposobnosti za delovanje v sivi coni, saj se s konvencionalnimi silami ob tehnološkem zaostanku za največjimi in razvitimi državami, kot so države članice Nata, ne morejo enakovredno meriti. Omenjeno dejstvo v temeljih spreminja razumevanje sodobne varnosti (Moon, 2018, str. 2).

kibernetska orodja, grožnjo uporabe sile in samo uporabo sile za doseganje vojaških in političnih ciljev.

Veliko sodobnih izzivov mednarodnega varnostnega okolja poteka prav v sivi coni pod pragom vojne, kar pogosto onemogoča uporabo klasičnih konvencionalnih vojaških enot. V teh okoliščinah predstavljajo močne, sposobne in povezljive specialne sile pomemben dejavnik doseganja kratkoročnih in srednje- ter dolgoročnih vojaških in političnih ciljev. Moon ugotavlja, da je uporaba specialnih sil glede na njihovo usposobljenost, izurjenost in zmožnost dinamičnega prilagajanja številnim nalogam najprimernejši odgovor za obrambo in odvrčanje groženj iz tako imenovane sive cone.<sup>4</sup> Zaradi te prilagodljivosti so specialne sile zanimive tudi za politično vodstvo, saj se lahko to z njihovo uporabo izogne javnemu neodobravanju nad nameščanjem številčnih in dragih konvencionalnih sil. Specialne sile sicer pustijo manjši odtis, kljub temu pa so sposobne zagotoviti politične cilje z bistveno zmanjšanimi stroški v primerjavi s številčnimi konvencionalnimi silami (Moon, 2018, str. 1–2).

Kordiš in Jazbec (2018, str. 43) v razmišljanjih o perspektivi specialnih sil v sodobnem mednarodnem varnostnem okolju posežeta še globlje z navedbami, da specialne sile omogočajo državam odziv z vojaškim instrumentom, vendar ne nujno tudi z vojaško silo, torej omogočajo uresničevanje vojaških in političnih ciljev brez bojevanja. Z uveljavljanjem inovativnih rešitev in učinki delovanj specialnih sil, ki pogosto presegajo taktično vrednost konvencionalnih vojaških sil, lahko te vidno pomagajo prispevati k spoprijemanju z viri tveganj in groženj nacionalni in mednarodni varnosti. Sposobnost delovanja specialnih sil v tako raznovrstnem, negotovem in spremenljivem okolju, v katerem tveganja pogosto niti ne moremo dovolj natančno predvideti, zahteva ustrezne prilagoditve tudi v njihovem delovanju, in sicer v obliki iskanja različnih strukturnih in zmogljivostnih kombinacij ter sinergij pri izvajanju vse zahtevnejših specialnih nalog. V tem smislu lahko preučevanje ženske vloge in vključevanje žensk v specialne sile predstavljata nov pogled na razvoj sodobnih specialnih sil.

## 1.1 Ženske v specialnih silah

Zahteve sodobnega mednarodnega varnostnega okolja kažejo na to, da bodo ženske v oboroženih silah postajale vse bolj prepoznane kot nepogrešljiv sestavni del sodobnega bojevanja. Pri zagotavljanju enakih možnosti žensk in moških v oboroženih silah tako ni več vprašanja enakopravnosti, temveč ostaja predvsem pomislek o zmožnostih in doseganju ustrezne usposobljenosti za opravljanje posebnih nalog. Ženske v vojski so bile in tudi bodo občutljiva tematika. Avtorji Reis, Gonçalves, Menezes in Kaczynska (2020, str. 282–283) kljub temu prepoznavajo pozitiven trend

<sup>4</sup> *Podoba sodobnih specialnih sil večine Natovih držav članic sta v zadnjih dvajsetih letih močno oblikovali vojni v Afganistanu (2001) in Iraku (2003). Vrednost njihove uporabe za doseganje posebnih, praviloma strateških, ciljev v obeh vojnah je bila izjemna, kot je bil izjemen tudi napredek v njihovem razvoju. Številne članice zavezništva so specialne sile številčno okrepile, opremile s sodobno opremo in oborožitvijo ter organizirale v samostojna poveljstva za specialno delovanje, enakovredna poveljstvom drugih komponent oboroženih sil (na primer Kordiš in Jazbec, 2018, str. 42; Moon, 2018, str. 3).*

na tem področju, saj je v začetku 21. stoletja večina zahodnih demokratičnih držav povečala število žensk v svojih vrstah tudi na račun odprave omejitev za ženske pri opravljanju določenih vojaških dolžnosti. K temu je bistveno pripomogla odločitev ZDA leta 2015, s katero so odprli vse vojaške dolžnosti za ženske. Gre za odločitev, ki so jo nekateri označili kot kontroverzno in politično motivirano.

### 1.1.1 Vključevanje žensk v specialne sile

Prilagajanje oboroženih sil<sup>5</sup> nenehnim spremembam varnostnega okolja postavlja v ospredje tudi vprašanje spremenjene, bolj inkluzivne, vloge žensk pri izvajanju njihovega poslanstva. Te spremembe za organizacijo, kot so oborožene sile, niso vedno preproste in lahko trajajo desetletja, da se dokaže oprijemljiv napredek. Oborožene sile se pri uveljavljanju sprememb opirajo na visoko usposobljenost in izurjenost svojih pripadnikov. Tako dokazujejo svojo zrelost pri dojemanju sodobnega mednarodnega varnostnega okolja in tudi pomena vključevanja žensk v svojo strukturo. Pri tem ne smemo zanemariti voditeljstva z visokimi etičnimi in moralnimi standardi, ki je v procesih ključ do uspešnega vodenja in oblikovanja enot. Jantzi-Schlichter (2019, str. 3) na podlagi zgodovinskih spoznanj ugotavlja, da so za uspešno vključevanje spolov nujni enaki standardi, čim manjše spremembe, vzpostavljanje timske kohezije, kakovostno vodenje in enaka obravnava žensk in moških v vseh vidikih, tudi pri napredovanju znotraj karijerne poti. Na koncu ni pomembno, ali elitne specialne sile predstavljajo ženske ali moški, temveč to, da so izbrani najboljša možnost za izvedbo naloge.

Vključevanje žensk v bojne enote, h katerim spadajo tudi specialne sile, v zadnjih letih po ugotovitvah Kamarcka (2016, str. 2) vse bolj napreduje, čeprav zelo različno. Prakse držav glede vključevanja žensk v bojne enote se razlikujejo in večinoma izhajajo iz posamičnih nacionalnih izkušenj. Nekaterе države tako ženskam dovoljujejo vključevanje v bojne enote, druge ne.<sup>6</sup> Nekaterе države so to možnost podelile ženskam iz kratkoročnih političnih vzrokov kot del politične kampanje med volitvami (na primer ZDA). Druge so to možnost uveljavile oziroma razširile zaradi majhne populacije kot del miselnosti, da lahko tako ženske kot moški enako prispevajo h krepitvi varnosti (te države so na primer Velika Britanija, Kanada, Portugalska, tudi Slovenija). Tretji so to naredili zaradi dolgoročnih političnih vzrokov kot odziv na pritiske nacionalne ali mednarodne politike (na primer Afganistan). Le malo držav pa se je odločilo za vključevanje žensk v vojaške bojne enote zaradi povečanja svoje učinkovitosti (Kristiansen, 2017, str. 1).

<sup>5</sup> *Oborožene sile so v splošnem ena tistih organizacij, ki se znajo in morajo hitro prilagoditi vsakemu okolju, in hkrati organizacija, v kateri je pomembna uspešno opravljena vsaka naloga s sposobno, psihofizično pripravljeno in timsko izurjeno enoto (Jantzi-Schlichter, 2019, str. 6).*

<sup>6</sup> *V ZDA je bila šele leta 2015 sprejeta odločitev, da se lahko ženske vključujejo v vse bojne enote oboroženih sil (Kamarck, 2016, str. 2). V Kanadske oborožene sile se lahko ženske popolnoma vključujejo od leta 2001 (Lane, 2016, str. 466). Norveška je to možnost za ženske podprla že leta 1985, vendar je bila njihova udeležba ves čas nizka (Ponniah, 2017, str. 2).*

Ameriška raziskovalna ustanova Rand (Szayna in drugi, 2015, str. 6, 223–230) je leta 2015 objavila rezultate študije, v kateri je preučevala možnosti vključevanja žensk v ameriške specialne sile. Raziskovalci so izhajali iz teze, da so enaki standardi za ženske in moške pri vključevanju v specialne sile nujni za uspešnost enote pri izvajanju zahtevnih nalog. V študiji je sodelovalo 7618 anketirancev, kar je nekaj več kot 50 odstotkov vseh pripadnikov ciljne skupine. Rezultati raziskave so pokazali, da ženske ne bi bile enako sprejete v specialnih silah, če bi vstopale v enoto na podlagi njim prilagojenih izbirnih meril.<sup>7</sup> Zanimivo je tudi, da ženske, ki si želijo delovati v specialnih silah, ne želijo drugačne obravnave in drugih meril. Raziskava tako ugotavlja, da poleg standardov, ki bi morali ostati enaki, ženske ne bi smele biti prednostno obravnavane. Vsak poskus integracije žensk z drugačno in prilagojeno obravnavo bi lahko vplival na zmanjšanje kohezije specialnih sil. Pričakovanja morajo biti pri tem racionalna, saj je vključevanje žensk v specialne sile proces, ki že v temeljih počasi poteka.

Randova raziskava je pokazala tudi, da si večina podčastnikov iz specialnih sil ne želi sodelovati v mešanih timih. K obrazložitvi spadajo zaskrbljenost nad ustrezno kohezijo, favoriziranjem, družinskimi težavami, pripravljenostjo enote in skrb za higieno. Njihova mnenja imajo relativno vrednost, saj niso mogla biti podkrepljena z izkušnjami, ker še nihče izmed njih ni deloval v takih timih. Poznamo pa tudi drugo, optimistično plat interpretacije sodelujočih v Randovi raziskavi, tj. možnost, da bi bili moški navdušeni nad motivacijo in usposobljenostjo svojih sobork, ki bi jim uspelo opraviti izbirni postopek v specialnih silah. Z večjo vključenostjo žensk v delovno okolje, v katerem prevladujejo moški, bi se morda to stereotipno vedenje moških sčasoma zmanjšalo ali spremenilo (Szayna in drugi, 2015, str. 223–230).

Pri vključevanju žensk se je v omenjeni raziskavi kot največja skrb pokazala kohezija (podobno tudi Glicken Turnley, et al., 2014, str. 92). Vzrok je predvsem ta, da vojaške enote pogosto izražajo moško osebnost, ki se uporablja za motiviranje vojakov in ustvarjanje agresije, nujne za uspešnost v vojni. Ženske bi lahko pri tem zaradi čustvenih nagnjenj preveč odvrnile usmerjenost ekipe specialnih sil od ciljev nalog. Vsak argument v povezavi z vključevanjem žensk v specialne sile, naj si bo pesimističen ali optimističen, lahko predstavlja pomembno podlago za njihov prihodnji razvoj, tudi zato, ker ženske nikoli niso bile del takih specialnih timov, temveč so bile le v podpornih vlogah.

Veliko več raziskovalnih študij je bilo izvedenih na drugih, nebojnih vojaških enotah in njihove ugotovitve so bile prav nasprotno, torej, da so učinki integracije spolov na kohezijo enote zanemarljivi. Tudi Randova raziskava, kljub pomislekom sodelujočih v njej, poudarja, da razlike med spoloma naj ne bi vplivale na kohezijo enote, saj je ta precej odvisna od dobrega vodenja enote in doprinosu sodelujočih k opravljeni nalogi (Szayna in drugi, 2015, str. 223–230). Podobno ugotavlja tudi Kristiansen

<sup>7</sup> Podobno izkušnjo je v praksi doživela Kanada leta 1989, ko je bila zaradi različnih (prilagojenih) meril močno ogrožena integracija žensk v pehotne enote kanadske vojske.



(2017, str. 7), ko navaja, da so različne vloge (predstavljene bodo v nadaljevanju prispevka), v katerih lahko ženske izpostavijo svojo vrednost, zato bi morale biti kultura in vrednote, ki jih razvijajo v specialnih silah, bolj odprte za ženske.

### 1.1.2 Prednosti vključevanja žensk pri izvajanju pomembnih nalog specialnih sil

Specialne sile večine Natovih držav članic opravljajo tri temeljne naloge, in sicer specialno izvidovanje, direktne akcije in vojaško pomoč. V nadaljevanju bomo za vsako izmed teh nalog poskušali opredeliti pozitivne lastnosti integracije žensk v specialne sile.

#### Specialno izvidovanje

Specialno izvidovanje predstavlja aktivnost zbiranja obveščevalnih podatkov. S to aktivnostjo se zapolnjuje primanjkljaj pri zbiranju podatkov na operativni in strateški ravni, kadar jih v oteženih okoliščinah izvidniško-obveščevalni organi konvencionalnih sil ne morejo pravočasno ali dovolj natančno zagotoviti (Kristiansen, 2017, str. 5). Z vključevanjem žensk v izvajanje aktivnosti specialnega izvidovanja je v nekaterih primerih mogoče pridobiti kakovostnejše obveščevalne podatke, zlasti v tistih kulturah, v katerih je interakcija med ženskami in moškimi strogo omejena. Pripadnice lahko pridobijo pomembne podatke znotraj ženske populacije v lokalni skupnosti.

Kristiansen (2017, str. 4) kot primer praktičnega sodelovanja žensk pri specialnem izvidovanju izpostavlja pomen ženskih skupin za delovanje (angl. *Female Engagement Teams*), ki jih je namensko oblikovala ameriška vojska v Afganistanu v letih 2009 in 2010. Skupine so bile sestavljene izključno iz ženskih vojakinj, podčastnic in častnic, namenjene pa so bile vzpostavitvi vzajemnega zaupanja v lokalno žensko populacijo, s katero so se srečevale med patroljiranjem. Kljub nekaterim kritikam in dvomom o uspešnosti delovanja ostaja prepričanje, da bi lahko ženske skupine uspešneje dostopale do občutljivih informacij, ki moškemu spolu zaradi kulturnih razlik niso bile dosegljive, če bi bile za te naloge predhodno tudi ustrezno usposobljene.

#### Direktne akcije

Kordiš in Jazbec (2018, str. 22) navajata, da se direktne akcije od operacij konvencionalnih sil razlikujejo predvsem v ravni tveganja, uporabi tehnik delovanja in stopnji natančnosti pri doseganju učinkov. Direktne akcije so usmerjene proti natančno določenim ciljem, ki imajo strateški ali operativni pomen, zato predstavljajo visoko tveganje za svoje sile. Pri teh akcijah sta najizrazitejši fizična pripravljenost posameznikov in posebna oprema. Enota je sestavljena iz izključno najboljših fizično pripravljenih posameznikov, da bi lahko bila pri izvedbi nalog uspešnejša, hitrejša in natančnejša. Glede na to, da so ženske, ki želijo delati v specialnih silah, v povprečju fizično šibkejše od moških, je vključevanje žensk v izvajanje direktnih akcij na prvi pogled precej omejeno ali skoraj nično. Kljub omejenim možnostim vključevanja žensk v direktne akcije Kristiansen (2017, str. 4) njihovo vlogo v teh akcijah povezuje

s posrednim psihološkim učinkom na nasprotnika, in sicer kot subjekt presenečenja. Podobno kot pri specialnem izvidovanju je tudi pri izvajanju direktnih akcij lahko prednost žensk ta, da imajo v nekaterih primerih možnost dostopa do lokacij, na katerih moški zaradi kulturnih posebnosti okolja ne bi bili uspešni.

### Vojaška pomoč

Vojaška pomoč obsega širok spekter aktivnosti s ciljem podpore prijateljskim državam pri njihovi obnovi z usposabljanjem, svetovanjem, mentoriranjem in izvajanjem skupnih nalog. Vojaška pomoč z raznovrstnimi dejavnostmi specialnih sil, za razliko od direktnih akcij, poteka v vseh petih fazah procesa konflikta, in sicer s prikritim konfliktom, prepoznavanjem konflikta, začetkom konflikta, resničnim konfliktom, koncem konflikta (na primer Potočan, 2005, str. 570–576). Naloge vojaške pomoči vključujejo tudi sodelovanje z lokalnimi, regionalnimi in nacionalnimi vodstvenimi strukturami ali organizacijami kakor tudi aktivnostmi podpore in vplivanja na lokalno prebivalstvo (Kordiš in Jazbec, 2018, str. 15).

Tudi na tem področju Kristiansen (2017, str. 7) prepoznava prednosti vključevanja žensk v skupine, ki izvajajo vojaško pomoč, v tem, da se lahko neposredno vključijo v proces izvajanja pomoči lokalnemu prebivalstvu, ki je dostopno samo ženskam (na primer v Afganistanu in Iraku). Poleg neposredne vloge lahko ženske pri izvajanju nalog vojaške pomoči posredno sporočajo lokalni moški populaciji, ki imajo v teh državah tradicionalno večjo vlogo v družbi, in sicer, da je mogoče delati skupaj z ženskami ter da je mogoča integracija žensk tudi v varnostne strukture, v katerih lahko prispevajo pomemben delež k razvoju in bolj kakovostnemu opravljanju vojaških in varnostnih nalog.<sup>8</sup>

## 1.2 Izkušnje držav pri vključevanju žensk v specialne sile

Dinamika popolnjenja oziroma oblikovanja ženskih enot je odvisna od formalnopравnih okvirov posamezne države kakor tudi od kulturnega in sociološkega dojemanja potreb po ženskah v specialnih silah. Glede na razvoj in izzive dinamičnega varnostnega okolja, v katerem danes živimo, je večina držav formalizirala možnost vključevanja žensk v bojne enote in tudi specialne sile. Izkušnje kažejo, da se stvari zapletejo, kadar gre za udejanjanje vključevanja v praksi. V nadaljevanju izpostavljam pomembnejša razmišljanja in praktične dosežke držav pri vključevanju žensk v specialne sile glede na dosegljive viire, in sicer Norveške, ZDA, Velike Britanije, Portugalske, Kanade in Izraela.

<sup>8</sup> *Praktičen primer, v katerem se je prisotnost žensk v enotah za specialno delovanje pri izvajanju vojaške pomoči izkazala kot koristna, je primer norveških specialnih sil v Afganistanu. Norveške specialne sile so bile zadolžene za razvoj specialnih enot afganistanske policije. S pomočjo žensk v svojih vrstah so Norvežani uspeli prepričati Afganistanke o ustanovitvi povsem ženskega voda znotraj specialne enote policije. Kljub številnim začetnim pomislekom, zlasti moškega dela afganistanske družbe, se je izkazalo, da je bil vod zelo dobrodošla dodana vrednost predvsem pri aretacijah. Ženske so preiskovale žensko populacijo, pridobivale določene informacije in delovale na območjih, na katera moški niso imeli dostopa (Kristiansen, 2017, str. 7).*



**Norveška** predstavlja na področju vključevanja žensk v specialne sile unikum,<sup>9</sup> saj imajo v državi prvo specialno enoto na svetu, ki jo sestavljajo samo ženske. Poznamo jo pod imenom *Jegertruppen* in je del poveljstva norveških specialnih sil s specialnim izvidništvom v urbanem okolju kot primarno nalogo. Enota je bila ustanovljena leta 2014 na podlagi pozitivnih izkušenj iz vojne v Afganistanu. Z vključevanjem žensk v specialne sile so udeležili operativno potrebo po interakciji z žensko populacijo na območju delovanja (Korpela, 2016, str. 1).<sup>10</sup> V **ZDA** predstavljajo specialne sile še zmeraj veliko oviro za integracijo žensk, in sicer zaradi zahtevnih fizičnih standardov (Swick in Moore, 2018). Kljub temu ženske že nekaj let podpirajo specialne sile kot del t. i. kulturnopodpornih skupin (angl. *Cultural Support Teams*), ki imajo posebno in nekajtedensko dodatno usposabljanje, nujno za uspešno sodelovanje pri posebnih podpornih nalogah specialnih sil (Owen, 2015, str. 5). Pozitivne izkušnje delovanja kulturnopodpornih skupin v okviru specialnih sil do neke mere prodrejo v razmišljanje pripadnikov oboroženih sil ZDA o večjem izkoriščanju pozitivnih vidikov vključevanja žensk v specialne sile (glej tudi preglednico 1). Podobno kot v ZDA so se tudi v **Veliki Britaniji** leta 2018 odločili, da se lahko ženske, ki služijo v britanski vojski, vključujejo v bojne enote. Tako so dobile možnost za opravljanje dolžnosti v znameniti specialni enoti SAS (angl. *Special Air Service*), specialni enoti kraljeve mornarice (angl. *Royal Marines Commandos*) in pomorskih specialnih silah (angl. *Special Boat Service*). V britanskih oboroženih silah poudarjajo, da se standardi zato ne bodo spreminjali. Kljub temu pa te spremembe ocenjujejo kot dobrodošle, predvsem v smislu ustvarjanja priložnosti za ženske v oboroženih silah (UK Army, 2018). **Portugalska** prav tako omogoča ženskam vključevanje v vse vojaške enote, čeprav v praksi še nobeni ni uspelo priti med najelitnejše, tj. specialne sile. Zaskrbljenost portugalskih specialnih sil se kaže predvsem v tem, da bi z vključenostjo žensk v svoje vrste začeli zniževati standarde, kar bi vodilo v nekonkurenčnost s specialnimi silami preostalih držav. Posebnost predstavljajo portugalske padalske enote kot vrsta specialnih sil, v katerih veljajo milejša merila za ženske. Ta sprememba meril, kot odraz preteklih pozitivnih izkušenj, je sicer pripomogla k uspešni integraciji žensk, vendar le v padalske enote (Reis, Gonçalves, Menezes in Kaczynska, 2020, str. 286–287). Tako kot v ameriških in britanskih sta tudi v **kanadskih** specialnih silah pri izbirnem postopku

<sup>9</sup> Ustanovitev ženske specialne enote je samo eden izmed mejnikov v norveški vojski. Leta 2015 je na primer, kot prva država članica Nata, uvedla obvezno služenje vojaškega roka za ženske. Ob tem pa izvajajo še različne druge ukrepe za odpravo neenakosti med spoloma. Eden izmed njih se nanaša na uvedbo enotnih prostorov za ženske in moške. Študije so namreč pokazale, da sobivanje v skupnih prostorih prinaša večjo kohezijo ter zmanjšuje morebitna neželena spolna nadlegovanja. Norveške oborožene sile si želijo do leta 2020 povečati delež žensk v svoji sestavi na 20 odstotkov (Korpela, 2016, str. 2).

<sup>10</sup> Izbirni postopek za vstop v norveške ženske specialne sile *Jegertruppen* je vse prej kot preprost. Poleg zahtevnega izbirnega postopka je treba uspešno opraviti še leto dni trajajoče usposabljanje, ki prav tako obsega zahtevne psihofizične obremenitve, sestavljene iz dolgih pohodov z obremenitvijo na zahtevnem (gorskem ali arktičnem) terenu, usposabljanja iz protiterorističnega delovanja in urbanega vojskovanja, skokov s padali in sposobnosti preživetja v naravi. Visok osip žensk je glede na zahtevne standarde izbirnega postopka za Norvežane povsem normalen, saj želijo pridobiti le najbolj fizično vzdržljive in sposobne ženske ter tako ohraniti visoko raven znanja, usposobljenosti in izurjenosti enote. Zaradi različnih fizičnih zmogljivosti žensk in moških ter zmanjšanja morebitnih poškodb so nekoliko prilagodili standarde, vendar le pri nošenju najtežjih bremen (pripadnice nosijo na primer 30-kilogramske nahrbtnike, medtem ko morajo biti moški pripadniki specialnih sil sposobni nositi 45-kilogramske nahrbtnike) (Korpela, 2016, str. 2; Braw, 2016, str. 4).

poudarjeni predvsem fizična moč in kondicija. Tudi pri njih zaradi teh vzrokov služi zelo malo žensk, zlasti v poveljstvu specialnih sil ter v specialni enoti za kemijske, biološke in radioaktivne incidente.<sup>11</sup> Pri tem ocenjujejo, da bi bile za uspešnejše vključevanje žensk v specialne sile nujne večje sociološke in kulturne spremembe znotraj specialnih sil, v katerih bi se poleg natančno opredeljenih fizičnih meril upoštevale tudi profesionalne lastnosti posameznikov za opravljanje posebnih, na primer obveščevalnih, dejavnosti (Brewster, 2018, str. 2). Zaradi zanimivega pristopa in prepoznavanja vrednosti vključevanja žensk v specialne sile, zlasti v zadnjem obdobju, v primerjavo vključujemo še **Izrael**. Čeprav je zaradi visokih fizičnih standardov vstop v specialne sile tako kot v preostalih omenjenih državah zelo omejen, pa v zadnjem času precej vlagajo v večje vključevanje žensk v te enote na podlagi vodila »Če si zmožen opraviti nalogo, ni bistveno, ali gre za žensko ali moškega.«<sup>12</sup> V izraelskih oboroženih silah so ženske na območjih visokega tveganja prepoznane kot manjša grožnja nasprotniku, za kar jim priznavajo določeno prednost. Poleg tega so po mnenju Parda (bivšega direktorja izraelske obveščevalne službe MOSAD) sposobne doseči zahteven cilj na precej bolj sofisticiran način kot moški. Pardo izpostavlja ženske kot odlične akterke na tehnološkem področju, v kibernetnem vojskovanju, analitiki, obveščevalnih dejavnostih kot tudi pri opravljanju operativnih nalog (Shoan in Lam, 2018, str. 3).

Vzroki počasne integracije žensk v specialne sile so večinoma v zelo visokih fizičnih standardih, ki jih večina žensk težko dosega. Specialne enote teh standardov ne želijo zniževati oziroma prilagajati, saj se bojijo znižanja kakovosti in kohezivnosti enote ter posledično elitnega statusa. Tudi tradicionalno razmišljanje, da so specialne sile večinoma v domeni moških, zavira hitrejše vključevanje žensk v specialne enote. Kljub tem kritičnim pogledom pa na podlagi izkušenj drugih držav prepoznavamo pozitivne premike v prepoznavanju vloge žensk pri opravljanju posebnih nalog specialnih sil, predstavljene v preglednici 1. ZDA, Norveška in Portugalska so tako na podlagi izkušenj prepoznale potrebo po vključevanju žensk v specialne sile zaradi kulturnih in socioloških dejavnikov. Pozitiven trend razvoja specialnih sil lahko pričakujemo tudi na podlagi vzora Norveške pri ustanovitvi ženske specialne enote. Izkušnje iz delovanja specialnih sil v Afganistanu in Iraku prav tako prispevajo k vzpodbujanju razmišljanja oboroženih sil o tem, kako bi lahko bolje in uspešneje podprli vključevanje žensk v bojne enote oboroženih sil. Zaznali smo še zanimiv premik v razmišljanju oboroženih sil, pri čemer je vse bolj poudarjen pomen vrednotenja po sposobnostih, in ne več po spolu (na primer Izrael). Ti premiki lahko

<sup>11</sup> *Nekatere pripadnice so se poskusile uvrstiti tudi v najelitnejšo kanadsko enoto za boj proti terorizmu, t. i. Joint Task Force-2 (JTF-2), vendar jim to ni uspelo, saj enota slovi po težkem izbirnem postopku. Lane (2017, str. 477–478) izpostavlja ugled in sloves kanadskih specialnih sil, ki jih označuje kot »posebne može«, ki so deležni posebnega urjenja in izvajajo posebne naloge. Zaradi izjemno naporega izbora ga opravijo le »posebni izbranci«, katerih fizične zmogljivosti bistveno presegajo sposobnosti vojaških kolegov iz drugih enot. Pripadnike specialnih sil zaradi teh sposobnosti poimenujejo kot »neustavljivi duh bojevnika«, ki je bolj prefinjen od orožja ali napredne taktike. Njihove naloge zahtevajo jeklene može, diplomatske bojevnike, katerih fizične lastnosti se ujemajo s temeljnimi moralnimi dejavniki: razumom, drznostjo, vztrajnostjo in pogumom.*

<sup>12</sup> *Veliko je tudi kritikov vključevanja žensk v bojne in specialne enote izraelskih oboroženih sil, ki zagovarjajo tezo, da so te dolžnosti za ženske fizično prenaporne. Svoje trditve argumentirajo z raziskavami, da ženske v teh enotah utrpijo dvakrat več poškodb kot njihovi moški kolegi (Tower Magazin, 2016, str. 3).*

v prihodnosti po eni strani omogočijo ženskam večjo perspektivo za aktivnejše in množičnejše vključevanje v specialne sile, po drugi strani pa lahko predstavljajo tudi dobro izhodišče za nadaljnji razvoj sodobnih specialnih sil. Norveške oborožene sile so dosegle pomemben ideal pri vključevanju žensk v specialne sile. Prihodnji trend razvoja specialnih sil v zavezniških in tudi drugih demokratičnih državah po vzoru enote *Jegertroppen* bo pokazatelj njihove prave perspektive. Vedno namreč ostaja nevarnost, da bodo enote, kot so *Jegertroppen*, veljale le za drugorazredne (Korpela, 2016, str. 2; Braw, 2016, str. 7).

**Preglednica 1:**  
Pozitivni vidiki  
vključevanja  
žensk v  
specialne sile

	Pozitivni vidiki vključevanja žensk v specialne sile
<b>Varnostno okolje</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• hitrejše zaznavanje varnostnih situacij</li> <li>• učinkovitost spolno mešanih skupin</li> <li>• mreženje informacij in krepitev stikov v lokalnem okolju</li> <li>• psihološki učinek na nasprotnika</li> </ul>
<b>Popolnjevanje specialnih sil</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• enakovredne možnosti vključevanja v bojne enote</li> <li>• motiviranost za spoprijemanje z izbirnimi merili</li> <li>• prestiž elitnih sil</li> </ul>
<b>Perspektiva žensk v specialnih silah</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• oblikovanje ženskih specialnih enot</li> <li>• vzpostavitev ženskih skupin za posebne naloge</li> <li>• vrednotenje sposobnosti, in ne spola</li> </ul>

## 2 POPOLNJEVANJE ENOTE ZA SPECIALNO DELOVANJE SLOVENSKE VOJSKE IN PERSPEKTIVA ŽENSK

Za ugotavljanje problematike popolnjevanja z ženskimi pripadnicami in v splošnem njihove perspektive v luči spreminjajoče se tradicionalne vloge specialnih sil v sodobnem mednarodnem varnostnem okolju smo v ESD Slovenske vojske izvedli usmerjene strukturirane intervjuje. V intervjuju je ciljno sodelovalo pet pripadnikov te enote z dolgoletnimi poveljniškimi izkušnjami (povprečno osem let). Tako smo lahko relevantno ocenili vidik vključevanja žensk s perspektiv poveljujočega in pripadnika enote. Hkrati je bil ta izbor intervjuvancev zaradi dolgoletnih izkušenj iz delovanja ESD pomemben pojasnjevalni okvir širše perspektive razvoja sodobnih specialnih sil v zavezniških in partnerskih državah.

Vprašanja intervjuja smo razdelili v tri med seboj povezljive dele. V prvem splošnem delu smo dobili vpogled v njihove izkušnje o obravnavani tematiki. V drugem delu smo s posebnimi vprašanji poskušali dobiti čim natančnejše odgovore o načinu popolnjevanja ESD, o vstopnih in izobraževalnih merilih, prednostih in slabostih

morebitnih prilagojenih meril za ženske, o zanimanju žensk za delo v ESD ter vplivih ženskih pripadnic (tudi na poveljniških dolžnostih) na kohezivnost enote. Na koncu smo jih še povprašali o morebitnih dodatnih razmišljanjih o obravnavani tematiki.

## 2.1 Poznavanje problematike vključevanja žensk v specialne sile z vidika intervjuvancev

S tematiko perspektive žensk v specialnih silah se intervjuvanci neposredno pri svojem delu še niso srečevali, omenjajo pa, da je pogosto aktualna ob bilateralnih ali drugih obiskih sorodnih enot zavezniških in partnerskih držav, v mednarodnih operacijah in na misijah, ali pa v procesu izbora kadra za delo v ESD, ki poteka periodično z namenom popolnjevanja enote. V državah, v katerih se lahko ženske enakovredno vključujejo v vse enote oboroženih sil, povezujejo intervjuvanci svoje vključevanje v specialne sile z enakim standardom izbirnih postopkov za ženske in moške. Prav tako prepoznavajo, da imajo lahko ženske v sodobnem načinu vojskovanja oziroma v oboroženih konfliktnih pomembno vlogo tudi v specialnih silah, in sicer ne toliko v bojnih skupinah kot operaterji, temveč kot njihova podpora pri interakciji s prebivalstvom.

Večina intervjuvancev je seznanjena z različnimi praksami specialnih sil drugih držav in menijo, da je vsem skupno, da ženskih pripadnic ne vključujejo v skupine, ki izvajajo direktne akcije, torej bojni del enote.<sup>13</sup> Večinoma jih vključujejo v njene podporne elemente, ki pridobivajo v dinamičnem varnostnem okolju vse večjo vlogo v specialnem delovanju. Pri tem poudarjajo, da je tako kot pri drugih vojaških enotah tudi pri razvoju specialnih sil treba slediti spremembam v družbi in delovnem okolju ter se temu ustrezno prilagajati. Prakso specialnih sil drugih držav intervjuvanci povezujejo predvsem s svojimi potrebami na terenu. Zaradi kulturnih prilagajanj v okolju sta se namensko usposabljanje pripadnic in njihova vključenost v okvir delovanja specialnih sil pokazala kot učinkovita rešitev pri izvajanju njihovih nalog.

Posebej izpostavljam poglabljena razmišljanja dveh intervjuvancev, ki se dotikata širšega vojaškega socio-kulturološkega vprašanja (ne)zaželenosti žensk v specialnih silah zaradi morebitnega iskanja vzrokov njihove šibke udeležbe. Čeprav izhajata iz stališča, da lahko fizično sposobnejše ženske dosežejo standarde, nujne za pridružitve ESD, pa je po njunem mnenju veliko večji izziv povečati njihov interes za delo v ESD, ki je zelo majhen. Drugo težavo glede nezadostnega vključevanja žensk v ESD povezujeta s kulturnim dejavnikom, ki se pri pripadnikih ESD kaže v močnem zaznavanju stereotipne ženske vloge v družbi (matere in gospodinje). Ta odnos pripadnikov specialnih sil opažamo v raziskavi tudi v drugih državah. Takšna miselnost večinoma značajsko vpliva na njihove odzive v okolju, predvsem v smislu, da ženske ne spadajo k specialnim enotam.

<sup>13</sup> Pri tem ni izjema niti Norveška s svojo žensko specialno enoto Jegertroppen; njeno delovanje je usmerjeno predvsem v specialno izvidovanje (Korpela, 2016, str. 2; Braw, 2016, str. 4–7).

Intervjuvanci sicer prepoznajo trend spreminjanja spolne strukture specialnih sil, hkrati pa poudarjajo, da bi moral trend vključevanja žensk v specialne sile potekati na skupnih (teoretičnih in praktičnih) izhodiščih oziroma poenoteno v vsem zavezništvu. Tako bi razvoj specialnih sil v Natovih državah članicah dobil zeleno perspektivo. Praksa mešanih sestavov specialnih sil v sodobnem varnostnem okolju sicer nakazuje vrednost in večjo učinkovitost pri njihovem delovanju, manjka pa skupni pogled na način vključevanja žensk v specialne sile, ki se, zaradi različnih praks specialnih sil na terenu in tradicionalnega razumevanja njihovega delovanja, od države do države še vedno precej razlikuje.

## 2.2 Stališča intervjuvancev do izbirnih meril

Na podlagi analize intervjujev, ki smo jo zaradi potrebe po podrobnejši razlagi izbora kandidatov za delo v ESD preverili še z vidika obstoja in uresničevanja normativnih aktov, smo ugotovili, da vstopna merila za ESD ne izpostavljajo razlik med spoloma. To pomeni, da so merila enaka tako za ženske kot moške. Kljub vsemu je tudi nekaj splošnih omejitev. Te se kažejo v treh kategorijah, in sicer statusni, starostni in zdravstveni. Skladno s temi omejitvami lahko postane kandidat za ESD vsak pripadnik Slovenske vojske, ki še ni dopolnil 30 let, je zdrav ter psihofizično dovolj sposoben, da uspešno opravi izbirni postopek.<sup>14</sup> V času pred in med izborom ter po njem se s kandidatom opravijo razgovori, na katerih je treba uskladiti interes pripadnika in predvsem potrebe enote. Če kandidat uspešno opravi izbor, ga je treba napotiti na osnovno usposabljanje za pripadnike specialnih sil SV. To usposabljanje traja približno šest mesecev. Podčastniki po osnovnem vojaškem usposabljanju opravljajo še specializacijo, medtem ko častniške vojaške evidenčne dolžnosti v Slovenski vojski ni.

Na vprašanji, kakšno je stališče intervjuvancev do postavitve žensk na poveljniške dolžnosti v ESD ter o področjih dela oziroma delovnih mestih, za katera menijo, da bi lahko bila popolnjena z ženskami, so intervjuvanci odgovorili precej enotno. Pri tem izpostavljajo, da bi bilo treba najprej opredeliti in poenotiti, katere so naloge in dolžnosti ESD, ki bi jih lahko opravljale pripadnice SV. V drugem koraku bi bilo treba na podlagi razpisa ali z neposrednim informiranjem motivirati in nagovoriti pripadnice SV za delo v ESD. Iz analize intervjujev lahko razberemo, da bi večji odziv kandidatke na razpis in izbirni postopek lahko vplival tudi na ustrezne razvojne premike in prilagoditve ESD glede na prepoznane ženske sposobnosti za opravljanje posebnih nalog ESD, ki bi jih lahko ženske lažje in učinkoviteje opravile. Največ možnosti za vključevanje žensk je pri obveščevalni zagotovitvi (analitika, HUMINT), na področjih izvidovanja ter komunikacij in informatike, pri zdravstveni zagotovitvi, nalogah vojaške pomoči, štabnih funkcijah in podpori delovanja. Po

<sup>14</sup> Izbor kandidatov poteka 12 delovnih dni, 24 ur na dan, s krajšimi obdobji za počitek. Obsega preverjanje telesnih sposobnosti, taktiko premikanja vojaka po bojišču, izvedbo klasičnih in orientacijskih pohodov, oborožitev s streljanjem in premagovanje pehotnih ter vodnih ovir. Zadovoljivost prenašanja teh naporov mora biti preverjena, saj potekajo naloge ESD v nevarnih, zahtevnih in fizično napornih okoliščinah, ki ne dopuščajo napak. Za lažjo orientacijo in pomoč kandidatom pri njihovih pripravah na izbirni postopek je ESD v pomoč Knjižica fizičnih priprav.

mnenju intervjuvancev bi morali biti za te novosti in prilagajanja delovanja ESD najpomembnejši in najbolj dojemljivi prav pripadniki ESD.

Glede vprašanja, ali so ženske primerne za opravljanje poveljniških dolžnostih, so si intervjuvanci enotni, da ja, saj je pripadnica pridobila potrebne karijerne izkušnje v specialnem delovanju enote in posledično zaupanje vseh pripadnikov ESD ter ima formalne pogoje za to mesto. V tem primeru pri postavitvi ženske na poveljniško dolžnost pripadniki ESD ne bi imeli zadržkov. Veliko več možnosti za postavitev žensk na poveljniške dolžnosti ESD pa omogočajo tista delovna mesta, ki niso povezana z neposrednim bojnim delovanjem enote (na primer dolžnosti v četi za zagotovitev delovanja in poveljstvu enote).

### 2.3 Zanimanje žensk za delo v ESD

Zanimanje žensk za delo v ESD je po mnenju intervjuvancev zelo majhno. V vsej zgodovini delovanja ESD sta se izbirnih postopkov udeležili samo dve pripadnici SV. Ena se je udeležila le informativnega razgovora, druga se je izbora udeležila in ga na svojo željo prvi dan tudi zapustila. Glede na razvoj sodobnih specialnih sil in izvajanje vse posebnjših nalog, ki jih zahteva varnostno okolje, še posebno v mednarodnih operacijah in na misijah, je pri vzbujanju zanimanja pripadnic SV za delo v ESD še veliko možnosti. V raziskavi te neizkoriščene možnosti na podlagi teoretičnih spoznanj, praks drugih držav in tudi opravljenih intervjujev vidimo tako v intenzivnem oglaševanju, atraktivnem prikazovanju delovnih mest, prestižu dela v elitni enoti, ki omogoča lažje uresničevanje karijerne poti, in podobnem. Prvi korak k temu, kot pravijo tudi intervjuvanci, mora biti opravljen v ESD s poznavanjem sodobnih trendov mešanih ali pa povsem ženskih ali moških sestavov specialnih sil, s prepoznavanjem prednosti vključevanja žensk, s prepoznavanjem prihodnjih nalog specialnih sil, v katerih so lahko ženske sposobnosti pomembne pri izvedbi naloge. Drugi korak predstavlja ovrednotenje delovnih mest s posebno določitvijo tistih, za katere bi bila ESD zainteresirana, da bi jih lahko popolnile tudi pripadnice SV. S takšno predstavo o popolnjenosti delovnih mest bi lahko natančneje seznanjali tudi pripadnice SV o priložnostih nadaljevanja kariere v ESD na vojaških, podčastniških in častniških dolžnostih. V povezavi s tem se postavlja vprašanje o možnosti vzpostavitve pilotnega projekta z oblikovanjem povsem ženske enote ESD po vzoru Norveške.

### 2.4 Perspektiva žensk v ESD

V nadaljevanju smo pri intervjuvancih preverjali, koliko v ESD zaznavajo prednosti vključevanja žensk glede na trende sodobnega mednarodnega varnostnega okolja in kako dojemajo možnost po prilagoditvi določenih standardov in zahtev usposabljanja, ki bi omogočala ženskam lažje vključevanje v njihovo enoto. Po mnenju intervjuvancev bi bil največji prispevek, ki bi ga lahko ženske prinesle v ESD, prepoznan predvsem v drugačnem pogledu oziroma načinu reševanja problemov, s katerimi se morajo zaradi narave dela in kompleksnega varnostnega okolja spoprijemati vsi pripadniki specialnih sil. Ženski pogled na svet je že v



temeljnih nekoliko drugačen. Ženske so bolj čustvene in se lahko v pomembnih situacijah drugače odzivajo. Njihova dodatna vrednost je pri zbiranju informacij in v stikih oziroma odnosih s civilnim prebivalstvom. Glavno merilo pri ocenjevanju doprinosu žensk k izvajanju poslanstva ESD bi lahko predstavljali spretnosti, znanje in veščine, ki so najpomembnejše lastnosti za uspešnost specialnih sil, in želja po predanem delu. Dodatno vrednost mešanih sestavov ESD pa intervjuvanci (vsaj v teoretičnem smislu) prepoznajo v večji kohezivnosti enote, možnostih širšega spektra delovanja v taktičnem smislu, večji prilagodljivosti, zdravi tekmovalnosti in ustvarjanju novih zamisli pri delovanju bojne skupine ESD.

#### 2.4.1 Dileme in izzivi pri vključevanju žensk

Dilemam in izzivom pri vključevanju žensk v ESD so izpostavljene skoraj vse, k sodobnemu razvoju usmerjene, specialne sile, tudi slovenska ESD. Na podlagi intervjujev ugotavljamo, da v ESD sicer prevladuje zanimanje za vključevanje žensk, saj se pripadniki zavedajo, da bi lahko s svojimi lastnostmi pripomogle k boljšemu delu in razvoju enote. Pri tem pa jih nikakor ne vidijo pri vključevanju, kot smo že omenili, v bojni del, ki izvaja direktne akcije. Splošno prepričanje intervjuvancev je, da bi kolektiv ESD brez zadržkov sprejel medse pripadnico ženskega spola, ki bi opravila vse predpisane postopke izbora in usposabljanja. Dileme, ki so jih pri tem omenili, so povezane predvsem s kulturnim dojemanjem spola in tradicionalno delitvijo vlog med spoloma. V splošnem prevladuje mnenje, da so moški uvidevnejši do ženskega spola. Njihovo stisko ali fizično bolečino dojemajo težje kot pri drugem moškem in zato včasih delujejo pretirano zaščitniško, kar pa pri opravljanju nalog v stresnih in fizično napornih razmerah pomeni manjšo učinkovitost enote kot celote. Pri vključevanju žensk v ESD bi bilo po njihovem mnenju treba opraviti revizijo določenih standardnih operativnih postopkov, prilagoditi infrastrukturo potrebam žensk in podobno. Pri razmišljanjih o možnostih vključevanja žensk v ESD intervjuvanci opozarjajo na postopnost in previdnost, saj lahko slabo premišljene odločitve hitro povzročijo motnje v delovanju specialnih sil ter izgubo zaupanja v elitnost enot tako z nacionalnega kot mednarodnega vidika.

Pri analizi tega odgovora smo opazili deljena mnenja intervjuvancev. Na eni strani je tako še zmeraj opaziti bojazen, da bi se zaradi vključevanja žensk načela kohezivnosti enote, še posebej ob predpostavki prilagojenih standardov. Na drugi strani pa lahko opazimo pozitiven pogled na enakovredni sprejem žensk v kolektiv ESD, ki lahko pripomore k še boljši kohezivnosti enote (vsaj v tistem delu kolektiva, v katerem bi pripadnica delovala vsak dan). Kohezivnost enote specialnih sil temelji na medsebojnem zaupanju kolektiva in doseganju individualnih ter timskih rezultatov dela, pri katerih je poleg načela enakovrednosti še pomembnejša značajska prilagodljivost vsake nove pripadnice ali pripadnika liku specialnih sil.

#### 2.4.2 Problematika prilagajanja izbirnih meril in izobraževalnih standardov

Problematika prilagajanja izbirnih meril in izobraževalnih standardov se pojavlja v vseh oboroženih silah držav, ki so se odločile odpreti vsa delovna mesta za ženske,

vključno z bojnimi enotami. V ESD ne razmišljajo o spreminjanju ali prilagajanju vstopnih meril, saj le enotna merila po mnenju intervjuvancev omogočajo izvedbo objektivnega izbora pripadnikov SV za delo v ESD ne glede na spol. Enotnost meril pripadnikov specialnih sil utemeljujejo tudi zaradi doseganja standardov povezljivosti z drugimi specialnimi silami zaveznitva.

Vzroke, ki zagovarjajo nasprotovanje prilagajanja izbirnih meril, utemeljujejo s tem, da zaenkrat nimajo prilagojenih delovnih mest, ki bi bila posebej namenjena ženskim pripadnicam, zato nimajo ločenih meril in jih tudi ni treba spreminjati. S spreminjanjem meril bi vzpostavili neenakovredno ocenjevanje pripravljenosti kandidatov za vstop v enoto in verjetno tudi načeli kohezijo v enoti. V enoti si v zahtevnem procesu izbora ne predstavljajo možnosti prilagojenih meril, še posebej ne glede na število morebitnih kandidatov in glede na trend prijav. Prepričani so, da bi bilo vsakršno prilagajanje meril oziroma njihovo zniževanje, še posebej pri bojnem delu, škodljivo za naravo dela in kulturo (kot so standardi, norme, običaji, pisana in nepisana pravila) specialnih sil.

V ESD so v preteklosti že izvedli poskus popolnjevanja na podlagi dveh različnih izbirnih postopkov. Prvi je bil namenjen popolnjevanju bojnega dela (standarden izbirni postopek), drugi pa popolnjevanju poveljstva oziroma podpore (prilagojeni izbirni postopek). Izkazalo se je, da je ta poskus namesto pričakovane kohezivnosti spodbudil ločevanje med pripadniki znotraj enote glede na izveden izbirni postopek. Glede na negativne izkušnje so v ESD sprejeli odločitev, da se taki poskusi ne nadaljujejo, vstop v ESD pa je mogoč zgolj na podlagi standardnega izbirnega postopka. Redke izjeme (zaradi starosti, posebnega ali redkega znanja) oziroma odstopanja od predvidenih meril so mogoča le pri izvedbi osnovnega vojaškega usposabljanja, ki pa se vselej izvede šele po opravljenem izboru. Tudi na podlagi preteklih izkušenj intervjuvanci enotno in vztrajno zagovarjajo enotna izbirna merila in izobraževalne standarde za vstop v ESD ne glede na spol.

Kljub številnim vzrokom proti prilagajanju izbirnih meril pa v enoti dopuščajo možnost nekaterih izjem. Tako menijo, da je smiseln razmislek o prilagojenih merilih le v tistem delu izbirnega postopka, v katerem bi ženske imele izrazito neenakopraven položaj glede na moške pripadnike SV zaradi fizičnih sposobnosti. Dopuščajo tudi možnost prilagojenih meril, če bi v vojski razvili specialne sile v večjem obsegu in bi vključili v strukturo tudi podporne elemente ter jih ločili od bojnega dela. V tem primeru bi bilo verjetno smiselno vzpostaviti ločena merila in tudi ločnico med bojnim in podpornim delom, kot je to praksa v večjih državah. Čeprav so v ESD prepričani, da bi različna merila povzročila ločevanje med pripadniki v enoti, bi lahko po mnenju manjšega dela intervjuvancev izbirna komisija ESD tehtno in strokovno premislila glede prilagoditve določenih (zlasti fizičnih) meril. Med izbirnim postopkom bi lahko namreč pri določeni kandidatki prepoznali posebne lastnosti (veščine, spretnosti in znanje), ki bi zaradi redkosti imele izjemno vrednost za ESD, vendar ne za vsako ceno.

### 3 RAZPRAVA

V teoretičnem in empiričnem delu zaključne naloge smo ugotovili, da je dinamika mednarodnega varnostnega okolja najpomembnejši spodbujevalec razvoja specialnih sil, tudi v povezavi z občutljivim vključevanjem žensk. Vse več je konfliktov nizke intenzivnosti, ki potekajo v tako imenovani sivi coni, stanju med vojno in mirom. Zato je za doseg končnega cilja pogosto treba izvajati in doseči želene cilje ne le na tipično vojaškem področju, temveč tudi pri pomoči in podpori lokalnemu prebivalstvu, usposabljanju lokalnih varnostnih sil, pomoči pri razvoju organov državne oblasti, policijskih nalogah in podobno. V teh nalogah se je pozitivno izkazala zlasti uporaba manjših, specializiranih, visoko usposobljenih, povezljivih in nenazadnje precej cenejših specialnih sil. Celovit pristop k reševanju varnostne situacije, zlasti v kulturah, v katerih je meja med ženskami in moškimi ostro zarisana, pa danes ni več mogoč brez sodelovanja žensk. Z omejevanjem vključevanja žensk v strukturo specialnih sil se glede na ugotovitve nepotrebno ustvarjajo ovire, ki v sodobnem mednarodnem varnostnem okolju pogosto vplivajo na učinkovitost izvajanja nalog. Čeprav je še veliko odprtih vprašanj o tem, kako, koliko in kdaj vključevati ženske v specialne sile, poznamo tudi veliko pozitivnih praks držav, v katerih predstavlja vključevanje žensk v specialne sile na različne dolžnosti dodatno vrednost. Te prakse so pomembno izhodišče za iskanje možnosti glede vključevanja žensk v specialne sile v smislu zagotavljanja sodobne varnosti.

Na podlagi izkušenj drugih držav, analize normativnih virov popolnjenja ESD in preučevanja fokusiranih intervjujev lahko izpostavimo, da merila izbora večinoma niso posebej prilagojena ženskemu spolu. Čeprav so po vzoru nekaterih držav kot na primer v Kanadi tudi v Sloveniji poskušali prilagajati merila izbora, se je izkazalo, da specialne sile tako izgubljajo svojo identiteto. Podobno kot v analiziranih državah tudi v ESD poudarjajo, da bi lahko prilagojena merila negativno vplivala na kohezivnost enote, ki je v specialnih silah še toliko bolj izpostavljena, saj izvajanje nalog večinoma temelji na medsebojni odvisnosti pripadnikov enote. Kot drugi najpomembnejši vzrok, ki govori v prid enotnim izbirnim merilom, lahko izpostavimo skrb za kakovost izvajanja nalog in posledično učinkovitosti specialnih enot. To še posebej velja za bojne del specialne enote, medtem ko je v njihovih nebojnih delih samo v skrajnih primerih in ob večji previdnosti pogojno dopuščena možnost razmišljanja o prilagajanju meril. V mednarodnem okolju odmeva sicer osamel norveški primer vključevanja žensk v specialne sile, pri čemer so oblikovali popolnoma žensko specialno enoto, vendar so kljub temu preostali vstopni standardi še zmeraj visoki prav zaradi ohranjanja učinkovitosti in prevlade elitnih sil. Normativni akti sicer v veliko državah dopuščajo možnost enakovrednega vključevanja žensk v bojne in specialne enote, vendar se je v praksi izbirnih postopkov, glede na dostopne podatke, udeležila le peščica žensk. Vzrokov za to je več, vsekakor pa je na prvem mestu težko doseganje izredno visokih fizičnih standardov, ki so enaki za oba spola. Zanimariti ne smemo tudi dejstva, da se ženske zavedajo težavnosti teh meril, kar že v temeljih ustvari miselnost o nedosegljivosti morebitnih ambicij, zato se pravzaprav ne odločajo za udeležbo v izbirnih postopkih. Poleg tega v večini držav še zmeraj

prevladujejo stereotipi, da so specialne sile večinoma domena moških. Sodobne zahteve varnostnega okolja in posledični razvoj specialnih sil lahko prispevata k drugačnemu vzorcu zanimanja žensk, še posebno, če se bo nadaljeval trend njihove prepoznavnosti in nepogrešljivosti v sodobnih oblikah bojevanja. To pa lahko prispeva k oblikovanju takih delovnih mest v specialnih silah, ki bodo zanimiva za ženske.

V ESD Slovenske vojske podobno kot v svetu prepoznavajo spreminjajočo se vlogo specialnih enot v sodobnem mednarodnem varnostnem okolju in posledično priložnosti za vključevanje žensk v svoj kolektiv. Največjo vrednost pri vključevanju žensk v enoto bi prispevali njihov svojstven način razmišljanja in smisel za reševanje nalog ter posebne znanje in spretnosti, ki bi jih opazili pri ženski kandidatki. Kljub zavedanju o morebitnih prednostih vključevanja žensk v specialne sile je realistična možnost njihovega uresničevanja v bližnji prihodnosti, glede na organiziranost ter vsebino poslanstva in nalog ESD, zelo majhna. V ESD glede na izkušnje in trende primerljivih specialnih sil zavezniških držav nikakor niso naklonjeni prilagoditvi standardov in zahtev usposabljanja, ki bi omogočili ženskam lažje vključevanje v enoto. To držo še bolj enotno zagovarjajo pri vstopnih merilih za bojne delovne enote, v katerem se lahko nepremišljene odločitve hitro kažejo v upadu kohezije enote in učinkovitosti izvajanja nalog. Poleg tega je pri teh sodobnih razvojnih izzivih specialnih sil treba upoštevati nacionalne okoliščine njihovega delovanja. Tudi izkušnje drugih držav so primerne za širjenje spoznanj, vendar tako kot na drugih področjih tudi v specialnih silah brez temeljitega premisleka ni mogoče strniti vzporednic ali kopirati modelov različnih držav, ki imajo konceptualno drugače razvite specialne sile na strateški, operativni in taktični ravni.

**Sklep** Naklonjenost popolnjenju specialnih sil z ženskami je vidna tako s teoretičnega kot praktičnega vidika. Prepoznane so njihove posebnosti in prednosti, ki bi lahko koristile učinkovitejšemu delovanju specialnih sil v kompleksnem varnostnem okolju, kljub temu pa integracija v praksi zelo počasi poteka. Gre za aktualno, vendar v literaturi in razmišljanjih precej novo, sociološko vprašanje v sodobnih vojskah, ki še ni doseglo dovolj širokega, še manj pa poenotenega, pogleda na paradigmo vključevanja žensk v specialne sile. Vsaka država to vprašanje rešuje po svoje, pri večini pa ta možnost še vedno ostaja samo na deklarativni ravni, kot je na primer v Sloveniji. Specialne sile so zaradi značilne moškocentrične kulture veliko bolj kot drugi rodovi ali zvrsti vojsk usmerjene v tradicionalne vrednote statusa specialca oziroma elite. Pri pripadnikih specialnih sil se to kaže tudi v močnejši nagnjenosti h kognitivizaciji konservativne vloge žensk v družbi. Spreminjanje teh vrednot, ki predstavljajo neke vrste kult specialnih sil, nikakor ni preprosto, saj je treba biti pozoren tudi na to, da se ne omajata ugled in status, nenazadnje tudi sposobnost specialnih sil za izvajanje specialnih nalog strateškega pomena za državo ali zavezništvo.

Na podlagi teoretičnih in empiričnih spoznanj, ki smo jih pridobili ob preučevanju perspektive žensk v specialnih silah, izpostavljam tri predloge, o katerih bi bilo

smiselno razpravljati ob pogledu na prihodnji razvoj Slovenske vojske, znotraj nje pa ESD. Prvi predlog se nanaša na **vklučevanje žensk v specialne enote za izvajanje namenskih nalog**. Gre za oblikovanje t. i. kulturnopodpornih skupin po vzoru delovanja ameriških specialnih sil v Afganistanu. Pri uporabi te možnosti je pomembno vedeti, da se mora potreba po vključevanju žensk (glede na posebnost naloge kot na primer kulturni dostop) prepoznati že v najzgodnejši fazi načrtovanja operacije, saj je treba pravočasno pripraviti in izvesti programe usposabljanja, prilagojene za vsako namensko nalogo posebej. Vnaprej je treba predvideti način izbora ustreznega ženskega kadra, saj kljub temu da pri teh nalogah ne gre za celoten spekter izvajanja nalog specialnih sil, ne moremo izključiti nadpovprečne fizične in psihične obremenitve. Tak pristop k integraciji žensk v specialne sile, ki temelji na namenskih nalogah, je za manjše države najbolj prikladen, racionalen in z institucionalnega ter strukturnega vidika ustroja in obsega njihovih oboroženih sil preprosto uresničljiv.

Drugi predlog se nanaša na **vklučevanje žensk kot enakopravnih članic v specialne sile**. Pri tem predlogu ostajata dve bistveni vprašanji: vprašanje prilagajanja izbirnih postopkov za ženske in vprašanje delitve specialnih sil na bojne in podporne naloge. Prvo vprašanje je povezano z ohranjanjem statusa elitnih sil in njihove kohezivnosti, drugo vprašanje pa je povezano z njihovimi razvojnimi možnostmi, pri čemer so zlasti manjše države, tako s kadrovskega kot tudi strukturnega vidika, precej omejene. Tretji predlog predstavlja **oblikovanje ženske specialne enote** po vzoru Norveške. Ta predlog bistveno olajša vprašanje izbirnega postopka, saj se lahko prilagodi ženskimi sposobnostim. Večjo težavo predstavlja razvojna perspektiva specialnih sil, ki smo jo že izpostavili v okviru drugega predloga. Kljub izpostavljenim dilemam prejšnjih dveh predlogov je treba pretehtati tudi prednosti. Ustanovitev ženske specialne enote lahko pripomore ne le k razvoju specialnih sil, temveč tudi k učinkovitosti izvajanja zlasti namenskih nalog (povezava s prvim predlogom), pri čemer bi bila poudarjena spolna heterogenost ali homogenost reševanja nalog. Zato je treba vse tri predloge preučiti tako ločeno kot v vseh mogočih kombinacijah. Slovenska vojska zaradi svojega relativno majhnega obsega sicer ne more stremeti k oblikovanju samostojne ženske specialne enote po vzoru Norveške, lahko pa stvarno razmisli o možnostih oblikovanja in uporabi kulturnopodpornih ženskih skupin, usposobljenih za namenske naloge specialnih sil.

Pomemben dejavnik in pospeševalec razvoja specialnih sil pri prepoznavanju prednosti žensk v njihovih sestavi ostaja varnostno okolje. Glede na to, da odzivanje na sodobne varnostne izzive potrebuje veliko sinergij, je mogoče pričakovati, da se bo ta premik pri vključevanju žensk v prihodnosti vendar vidneje prepoznal v razvoju specialnih sil. Pri tem pa ne smemo zanemariti pristopa k promociji te profesije, ki bi vzbudil večja zanimanje in interes žensk. To pa bo mogoče samo, če bodo dobile občutek pripadnosti in bodo lahko popolnoma izkoristile svoje sposobnosti ter postale enakovreden lik pripadnika specialnih sil.

## Literatura

1. *AJP-3.5.(A).*, 2016. Zavezniška združena doktrina za specialno delovanje. Ljubljana: Ministrstvo za obrambo.
2. Braw, E., 2016. Norway's „Hunter Troop“. *The World's First All-Female Special Forces. Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/norway/2016-02-08/norways-hunter-troop>, 27. 4. 2020.
3. Brewster, M., 2018. Canada's special forces want to attract women for a job that's more than kicking down doors. *CBC News*. <https://www.cbc.ca/news/politics/special-forces-women-1.4479883>, 20. 10. 2019.
4. Crevelde, M., 2009. *The Transformation of War*. New York: Simon and Schuster.
5. Glicken Turnley, J., Knarr, W., Rubright, R., Stewart, D. J., in Quinn, J., 2014. *Special operations forces mixed-gender elite teams (SOFMET). Examining socio-cultural dynamics of SOFMET*. Joint Special Operations University, USSOCOM, str. 1–116.
6. Jantzi-Schlichter, J., 2019. *Integration of Women in SOF – The U.S. perspective*. *Stratagem*. <https://www.stratagem.no/integration-of-women-in-us-sof/>, 10. 11. 2019.
7. Kamarck, K., 2016. *Women in Combat: Issues for Congress*. Congressional Research Service. <https://fas.org/sgp/crs/natsec/R42075.pdf>, 27. 12. 2019.
8. Kordiš, R., in Jazbec, M., 2018. *Specialne sile Slovenske vojske pri opravljanju nalog vojaške pomoči*. *Vojaškošolski zbornik*, 13/2018, str. 41–69.
9. Korpela, A., 2016. *Jegertroppen: Norway's All-Female Special Forces Unit*, NATO Association of Canada. <http://natoassociation.ca/jegertroppen-norways-all-female-special-forces-unit/>, 27. 12. 2019.
10. Kristiansen, M., 2017. *Women: A NATO Special Operations Forces Force Multiplier*. *Small Wars Journal*. <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/women-nato-special-operations-forces-force-multiplier>, 10. 11. 2019.
11. Lane, A., 2017. *Special men: The gendered militarization of the Canadian Armed Forces*. *Sage Journals*, 72(4), str. 463–483.
12. Lind, W. S., 2004. *Understanding Fourth Generation War*. *Military Review*. Sep.–okt. 2004, str. 12–16.
13. Moon, M., 2018. *NATO Parliamentary Assembly. Defence and Security Committee. NATO Special Operations Forces in the Modern Security Environment. Report*, 169 DSCFC 18 E rev.
14. Owen, G., 2015. *War and Peace. "Reach the Women": The US military's experiment of female soldiers working with Afghan women*. *Afghanistan Analysts Network*. <https://www.afghanistan-analysts.org/en/reports/>, 20. 10. 2019.
15. Ponniah, K., 2017. *Meet the Hunter Troop: Norway's tough-as-nails female soldiers*. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-39434655>, 20. 10. 2019.
16. Potočan, V., 2005. *Učinkovitost ali uspešnost organizacije: navidezni ali dejanski konflikt*. *Organizacija – Journal of management, informatics and human resources*, 38(10), str. 570–576.
17. Reis, J., Gonçalves, R., Menezes, S., in Kaczynska, M., 2020. *The Obstacles Women Face in Gaining Access to Special Operations Forces*. V Á. Rocha in R. Pereira (ur.), *Developments and Advances in Defense and Security. Smart Innovation, Systems and Technologies*, str. 281–291. Singapore: Springer.
18. Shoan, A., in Lam, A., 2018. *'If she wants to, a woman can head the Mossad'*. *Ynetnews*. <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5064777,00.html>, 1. 2. 2020.
19. Smith, R., 2006. *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World*. London: Penguin Books.
20. Swick, A., in Moore, E., 2018. *The (Mostly) Good News on Women in Combat*. *Center for a new American Security*. <https://www.cnas.org/publications/reports/an-update-on-the-status-of-women-in-combat>, 26. 12. 2019.



21. Szayna, T. S., in drugi, 2015. *Consideration for Integrating Women into Closed Occupations in U.S. Special Operation Forces*. Santa Monica: Rand.
22. Tower Magazin, 2016. *Israeli Military Looks to Open More Combat Roles to Women*. *The Tower Magazine*. <http://www.thetower.org/4368-israeli-military-looks-to-open-more-combat-roles-to-women/>, 1. 2. 2020.
23. UK Army, 2018. *All British Armed Forces roles now open to women*. MOD UK Army. <https://www.army.mod.uk/news-and-events/news/2018/10/women-in-ground-close-combat-roles/>, 26. 12. 2019.